

## РОЗВИТОК КООПЕРАТИВНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

В. І. Клименко

Кредитна кооперація як елемент ринкового господарювання являє собою все більш значиму роль у системі економічних відносин в Україні. Проте більшість населення нашої країни мало обізнане в кооперативній ідеї. Не знаючи, які переваги можуть бути отримані при об'єднанні людей у кооперативні організації, політики та народ не бачать виходу із тривалого важкого економічного становища. Тому дослідження особливостей формування та розвитку кооперативних організацій в Україні набуває особливої актуальності у наш час.

Загальновідомим є той факт, що стійкість економіки країни значною мірою залежить від ефективності роботи всіх фінансових механізмів, які дозволяють акумулювати тимчасово вільні економічні кошти і перерозподіляти їх з максимальною результативністю. Тому важливість кредитної кооперації як одного із секторів сучасної економічної системи є безсумнівною.

Зарубіжний досвід засвідчує: саме кредитні кооперативи дозволяють залучати вільні кошти населення в господарський обіг країни. Будучи своєрідним доповненням системи комерційних банків, кредитні кооперативи сприяють конкурентній боротьбі на ринку фінансових послуг.

Незважаючи на чималу кількість наукових досліджень, присвячених кредитній кооперації, окремі аспекти її функціонування і розвитку (а саме становлення і розвиток) потребують уваги. Після ліквідації в 30-х рр. ХХ ст. розгалуженої системи кредитних кооперативів, наукові дослідження із цієї проблематики фактично не проводились. До кооперативної тематики повернулись лише в 90-х рр. Серед небагатьох існуючих робіт варто відзначити монографію А. Г. Морозова «Село і гроші.

Українська кредитна кооперація в добу непу», монографію В. І. Марочка «Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.)», працю А. О. Пантелеймоненка «Українська кредитна кооперація в минулому». В цих працях детально проаналізовані історичні аспекти становлення і розвитку української кредитної кооперації [1].

Перші кредитні спілки в Україні виникли у другій половині ХІХ ст. Після селянської реформи 1861 р. було здійснено багато спроб їх започаткування і розвитку. Так, група ремісників Одеси в 1862 р. підготувала статут ощадно-позикового товариства (подальша доля його невідома). В 1869 р. виникло ощадно-позикове товариство у м. Гадячі на Полтавщині, до складу якого входило 28 міщан-ремісників і купців. Товариство видавало позики за порукою, проте кожен його член мав змогу поручитися лише за 10 крб. Середній обсяг позики за перші роки діяльності товариства становив 27 крб. 1871 р. виникли Вереміївське на Катеринославщині, Обознівське й Петрівське на Херсонщині ощадно-позикові товариства. Два перших проіснували недовго, останнє діяло до 1917 р.

Найактивнішу діяльність розгорнуло ощадно-позикове товариство в Сокиринцях Прилуцького повіту на Полтавщині. Його заснував 1871 р. дворянин ліберальних поглядів, відомий громадсько-культурний діяч, піонер української кредитної кооперації Г. Галаган. Керівними органами товариства були загальні збори його членів, наглядова рада, управа і «попечитель» (опікун-куратор), яким за статутом вважався сам Г. Галаган; він був і головою наглядової ради. Статут надавав попечителю право систематично перевіряти касу товариства, вимагати від управи необхідних даних і стежив за тим, щоб управа дотримувалася усіх

вимог статуту. Членський пай, як на той час, був дуже високим, але його можна було внести частинами. Крім того, члени товариства платили вступні внески по 1 крб. Позики видавали на підставі особистої довіри на суму до 25 крб кожному під 9–10 % річних, а більші – за борговим зобов'язанням і чиєюсь порукою або під заставу рухомого та нерухомого майна (не більше як 100 крб). Переваги в отриманні позик мали ті, що потребував меншої суми і хто раніше став членом товариства. Лише за 1873 р. було видано позики 108 членам строком від 3 до 9 міс. на суму 9810 крб. У наступні роки сокиринське ощадно-позикове товариство досягло нових успіхів. Г. Галаган виклопотав для нього у державному банку позичку, яка поступово збільшувалась і в 1892 р. перевищила 60 тис. крб. Того року було видано позик на суму 127 тис. крб. А власний пайовий капітал товариства зріс до 43 тис. крб.

Значного розвитку набули кредитні товариства в районах господарств фермерсько-хутірського типу. Наприклад, у Таврійській губернії за 5 років (1873–1878) для сільського населення було створено 30 ощадно-позикових товариств з капіталом 65 тис. крб. Кредитами цих товариств користувалися не лише сільська верхівка, а й незаможні селяни. В їхній діяльності брали активну участь священники, вчителі, лікарі, окремі представники волосної адміністрації, земські агрономи, статистики. В кооперативному русі поступово почали брати участь і інші мешканці села.

Проте кредитно-кооперативний рух занепадає. Однією з причин цього було й те, що до середини 90-х рр. XIX ст. у Російській імперії не було закону, який би нормував організацію та діяльність кредитних кооперативів. Лише у 1895 р. царський уряд з ініціативи Санки-Петербурзького відділу Московського комітету допомоги ощадно-позиковим і промисловим товариствам видав закон про організацію кооперативного кредиту – так зване Положення про установи малого кредиту. Цей документ передбачав запровадження нарівні з існуючими ощадно-позиковими товариствами організацій малого кредиту – кредитних кооперативів типу Ф. Райфайзена. Їх засновували не на паях, як це мало місце в ощадно-позикових

товариствах, а на основі пожертв або позик. Ці товариства здебільшого отримували на рахунок основного капіталу позичку з державного банку під солідну відповідальність їх членів (ощадно-позикові товариства не мали права на таку позичку). Тому кредитні товариства знаходились під контролем державного банку. Позики в кредитних товариствах були довгострокові, їх видавали лише на виробничі потреби. Ці товариства могли також здійснювати посередницькі операції.

Законом 1895 р. Було передбачено деякі полегшення і для ощадно-позикових товариств. Вони мали право видавати довгострокові позички за порукою й під заставу рухомого та нерухомого майна. Детальніше були регламентовані роль і кваліфікації кураторів. Права попечителів надавались і земствам, якщо вони кредитували ощадно-позикові товариства. Тому земства одержували право контролювати й ревізувати діяльність цих товариств. Для обох типів кредитних кооперативів були видані нові статuti.

Уперше в Україні та й усій монархії Романових кредитне товариство виникло в с. Іванківці Прилуцького повіту на Полтавщині в 1895 р. Такі кооперативи завдяки значним позикам державного банку швидко засновували й у інших населених пунктах України. Станом на 1 січня 1914 р. в Україні уже діяло 2181 кредитне і 911 ощадно-позикових товариств. Вони об'єднували й обслуговували понад 1,7 млн членів. Вартість основного капіталу становила 19701705 крб, обсяг членських внесків членських внесків – 69334166 крб, сума виданих позик – 117,5 млн золотих крб. Це становило понад 19,3 % з 14500 кредитних кооперативів Російської Імперії. Для керівництва їх роботою в 1904 р. було створено урядовий орган – Управління для справ малого кредиту як департамент міністерства фінансів. На місцях діяли відповідні губернські управління. Хоч українські кредитні спілки розвивались у системі загальноросійської кооперації, проте багато з них (особливо в сільській місцевості) стали важливими осередками громадської діяльності, формування національної свідомості їх членів.

Чим більше розгортався український кооперативний рух, тим більш нагальною ставала потреба в об'єднанні розрізнених товариств з метою координації та поліпшення їхньої діяльності. Однак такому об'єднанню української кооперації чинили різні перешкоди як царський уряд, так і центральні імперські кооперативні установи. Та завдяки допомозі російського кооператора О. Беретті, який керував ІХ відділом інспекції державного банку, 1901 р. у м. Бердянську Таврійської губернії виник перший на українських землях Союз кредитних кооперативів, а у Мелітополі 1903 р. виник другий такий союз. Ці союзи були лише організаційно-ревізійними надбудовами без права ведення банківських операцій. Проте це був крок уперед, адже ці кооперативи надавали практичну допомогу низовим, об'єднаним у них, кооперативам. Досягнення бердянського та мелітопольського союзів кредитних кооперативів заохочували інших українських кооператорів.

У 1899 р. з ініціативи молодого кооператора Х. Барановського відбулася нарада представників чотирьох кредитних товариств із Вінниці, с. Дзенгелівки (Уманщина), Києва й Житомира. На ній було вирішено порушити питання перед владними структурами про заснування союзу південно-західного краю України. Він повинен був об'єднати кредитні кооперативи Київської, Волинської та Подільської губерній. Лише у 1907 р. влада дозволила діяльність такого союзу, але не в Києві, а в с. Дзенгелівка і без права на банківські операції. Проте через 4 роки вдалося перевести його на новий статут з правом банківської діяльності під назвою Київський кредитний банк – Союзбанк. Тоді ж місцем його перебування став Київ. «Союзбанк» очолював Х. Барановський, а членами правління були В. Мельников і П. Доманицький.

«Союзбанк» швидко став важливим організаційним і фінансовим осередком не тільки Київщини, а й усїєї Наддніпрянської України. Крім банківських, він почав здійснювати торгово-посередницькі операції, організовував промислові підприємства, вів видавничу діяльність, скликав кооперативні наради. З 1913 р. видавав свій двомовний часопис «Му-

равейник-Компанія». З посередницьких операцій Союзбанку найбільшими була закупівля за кордоном сільськогосподарських машин і знарядь праці, доставка буряків до цукроварень і хліба для військового інтендантства. За своїми фінансовими оборотами до першої світової війни він перевищував усі обласні кредитні союзи Російської імперії. Операції за внесками Союзбанку у 1913 р. становили 1131473 крб, позики кредитним товариствам – 947956 крб. Приклад київського Союзбанку поширився на Харківський, Одеський, Катеринославський та Подільський обласні кооперативні союзи.

Кредитна кооперація була характерною формою залучення коштів і для західноукраїнської кооперації в австро-угорський період, оскільки кредит був дуже важливою й найлегшою в опануванні кооперативами стороною економічного життя. Попит на кредити з боку населення (зокрема селян), яке намагалося знайти порятунк від розвиненого лихварства, зріс, що спричинило підвищення процентів і збільшення вкладів широких верств населення в кредитні спілки.

Зростання чисельності кредитних спілок зумовило створення в 1898 р. Крайового союзу Кредитового (КСК) – першого західноукраїнського кооперативного союзу, який об'єднав і підпорядкував собі значну частину українських кредитних кооперативів. Його організатором і головою дирекції тривалий час був провідний політик галицьких українців К. Левицький. Після виникнення КСК, метою якого було створення нових кооперативів і опікунства над ними, пожвавився кооперативний рух. Щороку до КСК приєднувалися нові кооперативи. Союз видавав для них статuti. вказівки, друковану продукцію, контролював їх розвиток. У 1913 р. КСК уже налічував 906 членів, у тому числі 427 кооперативів, 1110000 крон власного майна, 1706119 крон на вкладах, 4264406 крон виданих позик, а загальний оборот досяг майже 106 млн крон. Серед членів КСК з року в рік зростала кількість кредитних кооперативів. Якщо у 1899 р. їх було 17, то у 1912 р. – уже 339. Усього на початку 1913 р. у Галичині налічувалось 1011 українських кредитних спілок.

Перша українська ощадно-позикова каса типу Ф. Райфайзена виникла в 1889 р. у с. Раранчі під Чернівцями, а у 1896 р. Вже було засновано міський кредитний кооператив в Чернівцях. Найбільшого поширення в краю набули сільські «райфайзенки» універсального типу. 1903 р. у Чернівцях було засновано їхню союзну організацію «Селянська каса», яка була організаційним, ревізійним і фінансовим центром усіх видів української кооперації на Буковині. В 1912 р. до складу «Селянської каси» увійшло 174 кооперативи, з них 159 сільських «райфайзенок», 3 інших кредитних спілки, 8 споживчих, 2 молочарських і 2 інших. «Селянська каса» давала кредити союзним кооперативам і фізичним особам, здійснювала постачання «райфайзенок» і споживчих кооперативів, вела молочарський відділ, ревізувала їхню діяльність. Головою її ради був професор Чернівецького університету С. Смаль-Стоцький, який багато зробив для розвитку суспільно-політичного життя Буковини. В 1909 р. на 8550516 крон балансу «Селянської каси» власних капіталів припадало 207845 крон, ощадних вкладів 1900307 крон, решту становили банківські кредити.

Крім кооперативів, об'єднаних у «Селянській касі», перед першою світовою війною на Буковині існувало ще 26 кас, організованих москвофільськими діячами.

На Закарпатті українська кооперація виникла в ході так званої «верховинської акції», яку з кінця 90-х рр. XIX ст. здійснювала мукачівська експозитура угорського міністерства хліборобства з ініціативи єпископа Ю. Фірцака. Експозитурі на початку XX ст. вдалося дещо збільшити кількість кредитних кооперативів. У складі Ужанського комітету (1902 р.) діяли кредитні спілки в Перечині, Чернооголовому, Заричевому, В. Березному, Ставному, Худловому, на Мараморощині в с. Дубовому, Ганичі та ін. Упродовж 1900–1913 рр. кількість кредитних спілок на Закарпатті збільшилася з 31 до 206, а їх членів – з 7900 до 51 тис., тобто в 6,5 разів.

Водночас зростав і позиковий капітал. У 1909 р. він сягнув 4,9 крон. Власні кошти кредитних спілок (пайовий капітал, проценти з позик, запасний капітал та інші надходження) збільшилися з 430 тис. крон 1900 р. до

2900 тис. 1913 р., тобто майже в 7 разів. Та, незважаючи на це зростання, їх частка в загальній сумі коштів, яку мали кредитні спілки на той час, була незначною. У 1909 р. власні кошти кредитних спілок становили 29 %, частка вкладів – 18, а кошти, позичені у банків – 53 %. Фінансова допомога уряду кредитним спілкам Закарпаття також була незначною. У 1911 р. кредитні кооперативи чотирьох комітетів одержали лише 13,5 тис. крон державної позики (менше 100 крон на одну спілку), з яких 6 тис. крон було витрачено на заробітну плату головам спілок та обліковцям.

Роль кооперації у системі кредиту й товарообороту була незначною. Кооперативні спілки задовольняли близько 20 % потреб селян у позикових коштах, а частка постачально-збутових кооперативів у сільському господарстві становила 10–15 % і збільшувалася повільно [2].

У наш час в Україні функціонує понад 726 кредитних спілок, однак, аналізуючи динаміку попередніх років, слід зазначити, спостерігається зменшення їх чисельності. Причиною цього є світова фінансова криза, внаслідок якої дещо уповільнився рівень ділової активності, знизився темп приросту, спостерігається значне падіння основних показників (табл.).

Дані табл. свідчать про те, що в докризовий період 2007–2008 рр. спостерігалось зростання основних показників кредитних спілок.

Враховуючи суттєве погіршення фінансових показників багатьох кредитних спілок у результаті поширення наслідків світової фінансово-економічної кризи 2008 р., можна зробити висновок про те, що для підтримки ліквідності, утримання фінансової стабільності та підвищення рівня захищеності членів кредитних спілок певна частина спілок потребувала і на сьогодні потребує рефінансування, механізм якого, на жаль, не передбачений українським законодавством. На відміну від банків і їх вкладників, в Україні також не передбачено механізму відшкодування громадянам коштів, зроблених у кредитні спілки у вигляді внесків (вкладів) членів кредитної спілки на депозитні рахунки.



Таблиця

## Динаміка основних показників діяльності кредитних спілок [3]

Показник	Рік		
	2007	2008	2009
Кількість кредитних спілок	785	828	729
Кількість членів, чол.	2392000	2669411	2190000
Ступінь проникнення, %	7,43	8,3	6,8
Сума заощаджень, дол. США	888039650	650347340	477479546
Сума кредитів (позики), дол. США	877704149	702851867	493359162
Резервний капітал, дол. США	110970847	101010993	56816366
Сума активів, дол. США	1023073916	764916432	532314805

Слід відзначити, що представник регулятора кредитних спілок – Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг (Держфінпослуг) – з часу настання перших проявів фінансової кризи в Україні активно включились у процес запобігання її негативного впливу на функціонування кредитних спілок. Комісія 15 жовтня 2008 р. прийняла Розпорядження № 1203 «Про тимчасові заходи щодо забезпечення стабільності діяльності кредитних спілок», відповідно до якого кредитні спілки були зобов'язані [4]:

1. Оперативно внести корективи у свою фінансову політику з огляду на необхідність першочергового дотримання вимог пунктів 4.1–4.2 Положення про фінансові нормативи діяльності та критерії якості системи управління кредитних спілок та об'єднаних кредитних спілок (далі – Положення), затвердженого розпорядженням Держфінпослуг від 16.01.2004 р. № 7 і зареєстрованого у Міністерстві юстиції України 03.02.2004 р. № 148/8747, в частині дотримання нормативів ліквідності. Визначити, що протягом строку дії даного розпорядження дотримання нормативів ліквідності при одночасному дотриманні нормативу прибутковості є пріоритетним порівняно з дотриманням інших установлених Положенням фінансових нормативів.

2. Виконувати свої зобов'язання за договорами про залучення внесків (вкладів) членів кредитної спілки на депозитні рахунки лише у разі закінчення строків дії таких договорів.

3. Здійснювати розподіл доходу у вигляді плати (процентів) на пайові внески згідно з підпунктом 2.1.4 Положення лише за умови відсутності заборгованості кредитної спілки

перед своїми членами за внесками (вкладами) членів на депозитні рахунки, за якими надійшли заяви членів про дострокове припинення дії відповідних договорів.

4. Здійснювати повернення додаткових пайових внесків у разі надходження відповідних заяв членів кредитної спілки згідно з підпунктом 2.1.3 Положення лише за умови відсутності заборгованості кредитної спілки перед своїми членами за внесками (вкладами) членів на депозитні рахунки, за якими надійшли заяви членів про дострокове припинення дії відповідних договорів.

5. Приймати загальними зборами членів кредитної спілки або спостережною радою кредитної спілки рішення про повернення пайових внесків і цільових внесків у додатковий капітал у разі припинення особою членства у кредитній спілці згідно з підпунктами 2.1.2, 2.1.3 та 2.1.6 Положення лише за умови відсутності заборгованості кредитної спілки перед своїми членами за внесками (вкладами) членів на депозитні рахунки, за якими надійшли заяви членів про дострокове припинення дії відповідних договорів.

6. Здійснювати будь-яку благодійну діяльність, згідно з підпунктом 3.3.2 Положення, лише за умови відсутності заборгованості кредитної спілки перед своїми членами за внесками (вкладами) членів на депозитні рахунки, за якими надійшли заяви членів про дострокове припинення дії відповідних договорів.

7. Для кредитних спілок, які не мають заборгованості за внесками (вкладами) членів на депозитні рахунки, здійснювати розподіл доходу у вигляді плати (процентів) на пайові внески та повернення внесків, що формують

капітал кредитної спілки, лише за рахунок коштів, що надходять до кредитної спілки від здійснення нею активних операцій (платежів за наданими кредитами, депозитами в банках і об'єднаних кредитних спілках тощо).

Ці заходи дозволили частково стабілізувати роботу кредитних спілок на початковому етапі фінансової кризи. В подальшому Держфінпослуг спільно з учасниками ринку – Всеукраїнською асоціацією кредитних спілок (ВАКС) і Національною асоціацією кредитних спілок України (НАКСУ) – розробила спеціальну Антикризову програму для ринку кредитних спілок, яку голова Держфінпослуг В. І. Суслев 3.02.2010 р. представив на засіданні Кабінету Міністрів України. Ця Програма передбачає заходи з протидії наслідкам фінансової кризи в діяльності кредитних спілок і буде мати значний вплив на подальший розвиток системи кредитної кооперації в Україні [5].

Отже, в Україні намагаються створити типovu для зарубіжних країн систему кредитної кооперації. Держава повинна забезпечити сприятливі умови для її функціонування. При цьому можливості ринкової саморегуляції

системи будуть пов'язані з максимальним врахуванням інтересів її членів.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Гончаренко В. В. Особливості історичних моделей української кредитної кооперації / Гончаренко В. В. // Наукові праці Миколаївської філії Національного університету «Кієво-могилянська академія». – 2001. – № 9. – С. 33–38.
2. Рибалка І. Історія України. Ч. 2. [Електронний ресурс] / Рибалка І. – Х., 1997. – Режим доступу : <http://ukrhist.at.ua/publ/21-1-0-209>. – Назва з екрана.
3. Офіційний сайт Всесвітньої організації кредитних кооперативів [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://woccu.org>. – Назва з екрана.
4. Закон і нормативи [Електронний ресурс] : інформаційний портал. – Режим доступу : <http://www.licasoft.com.ua>. – Назва з екрана.
5. Гончаренко В. В. Розвиток кредитних спілок в умовах фінансової кризи / Гончаренко В. В. // Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України. – 2009. – № 3 (42). – С. 72–79.

